

A demokrácia jövője Keleteurópában

Ez az írás francia nyelven készült és az 1977 őszi velencei Biennálén került felolvasásra. Eredeti szövegét e magyar kiadással egyidőben jelenteti meg az *Esprit* c. párizsi folyóirat. Lengyel fordításban közölte a párizsi *Kultura* 1978 évi 1. száma.

I

Ki merészné azt mondani, hogy a közép-keleteurópai nemzeteknek nincsenek demokratikus hagyományai, például a polgárjogok és a helyi önkormányzat vonatkozásában, vagy akár a felelős kormányt illetően is? Természetesen a demokrácia gyakorlata sokkal korlátoltabb volt ebben a térségben mint Nyugaton és tele volt viszonytalanságokkal. Ez azonban nem változtat azon, hogy a lengyelek, a csehek és a magyarok nagy többsége a leninista típusú diktatúra bevezetésében brutális visszafejlődést látott a demokratikus szabadságok és a társadalmi öngazgatás tekintetében.

Ezt a kegyetlenül egyszerű tényállást sokakban elhomályosítja a kommunizmusnak egy másik vonatkozása,

mégpedig az, hogy hatalomrakerülése szociális őrsgváltást von maga után. Való igaz, hogy a kommunista rendszerek leváltják a régi uralkodó réteg nagyrészét és helyettük a vezető állásokba olyan új embereket ültetnek, akiknek nem csekély része - ha talán a többsége nem is - a proletariátusból kerül ki. A kommunista vezetőrétegnek ezt az osztályszínezetét azonban nem szabad összekeverni a rendszer politikai jellegével. A javak igazságosabb elosztása, a kultúra úgynevezett demokratizálása, vagy a szociális mobilitás növekedése dicséretes dolgok, csak azt nem szabad gondolni, hogy a politikai demokráciát is automatikusan előmozdíják. A politikai demokrácia ugyanis feltételezi egynémely szabályok tiszteletbentartását, így például az ellenvélemény iránti türelmet és a perspektívák nyitottságát. A leninizmus mint politikai tan fogadalmat tett, hogy ezeket a szabályokat, amelyeket polgári-tőkés kategóriáknak minősített, megsemmisíti, és ehhez a fogadalmához hű maradt.

Ha tehát egyrészt igaz, hogy a kommunizmus megújította az uralkodó elitet, ebből a kormányzati módszerek «demokratizmusára» vonatkozóan még semmi nem következik. Ellenkezőleg, a leninista forradalmak a kor emberét pontosan az elé a probléma elé állítják, hogy szakadék keletkezett a szocialista társadalompolitika és a demokrácia között. A demokrácia hiánya nemcsak azokat a metódusokat jellemzi, melyeknek segítségével a kommunista rendszer engedelmességre kényszeríti a szélesebb néprétegeket: elsősorban és különösen az új kommunista elit belső szervezetére érvényes. A leninista forradalmak talán éppen ebben a vonatkozásban hozták a legvégzetesebb történelmi újdonságot: a proletárdemokrácia cégére alatt megnyitották egy merőben újszerű szociális despotizmus korszakát.

Közismert dolog, hogy a kommunista politikai hatalom a centralizmus elvére épül; ez az elv a gyakorlatban azt jelenti, hogy az ellenőrzés egyetlen elfogadott formája az, amelyet a felsőbb hatóságok gyakorolnak. Az ellenhatalmak létezésének vagy a hatalom megosztásának már annak a punzta gondolata is borzadályt vált ki a leninista

tanítás követőiből, akik mindenfajta ellenzékben, még a szervezetlenben is, ellenséges felforgatást látnak. A hatalom egységére törni szigorúan tilos, és az egypárt rendszer egész szerkezete tulajdonképpen arra való, hogy ezt az egységet úgy a döntés mint a cselekvés síkján fenntartsa. Így aztán politikailag csak annak van jelentősége, ami az állam-párt szentélyein belül történik, a közéletnek minden egyéb vonatkozása - például az országgyűlés vagy a hazafias népfront - pusztá dekoráció.

A 20-as és a 30-as években a fasiszta politikai képződmények, mint ismeretes, bőven merítettek abból a történelmi újításból, amit a szovjet orosz kommunizmus hozott; nagyszerű felfedezésként értékelték a polgárjogok megszüntetését, minden rendű és rangú politikai ellenfél erkölcsi és fizikai megsemmisítését. De érdemes egy különbségen is elidőzni. A fasiszta diktatúrák ugyanis büszkén vállalták a tekintélyuralmi elvet, szemben Leninnel és követőivel, akik váltig azon voltak, hogy diktatúrájukat demokráciának álcázzák. A különbség itt nemcsak árnyalati. Mussolini, csakúgy mint Sztálin, maga nevezte ki «nagytanácsának» mindenkori tagjait, de kettejük közül csak az utóbbi tulajdonított fontosságot annak, hogy a kinevezés a megválasztás látszatát öltse.

Lehetséges, hogy ebben rejlik a közép-kelet európai kommunista rendszerek krízisének egyik visszatérő oka: (hadd húzzam alá, hogy Közép-kelet európáról szólva Oroszországot a maga sajátos tradícióival szándékosan kirekesztem). Nem lehet évtizedeken át büntetlenül azt prédikálni a népnek, hogy a leghaladóbb demokráciában él, amikor is mindenki tapasztalatból tudja, hogy ez a demokrácia talmi, és ha azzal valaki komolyan akar élni, mindjárt a körmére koppintanak. Más a díszlet és más a valóság. Hosszú távra ez a kettősség teszi sebezhetővé a kommunista politikai rendszert. Valahol baj van a legitimitással, és ennek tudata homályosan még az uralkodó elitben is motoszkál.

Tegyük azonban hozzá, - mert sokan hajlamosak ezt figyelmen kívül hagyni, - hogy a rendszernek ez a sebezhe-

tősege nagyon nagy mértékben abból ered, hogy létezik valahol Nyugaton egy szabadabb világ, s hogy ezzel a Nyugattal a rendszer összeméri magát. A demokratikus értékek nevében történő tiltakozásoknak nem elhanyagolható tényezője a nyugati kulturális befolyás. Hogyan lehetne különben megmagyarázni, hogy a kommunista világnak éppen a nyugati csücskében és csakis ott fordult át ez a tiltakozás lázadássá, miközben a keleti végeken, pl. Oroszországban és Kínában, csak erőtlenül pislákoló lángocska maradt? A nyugati befolyás persze azért is hat erősebben a nyugati végeken - Budapesten, Varsóban, Prágában - mert ott történelmi okokból már eleve fogékonyabb közvéleményre talál.

A lázadás, amelyről beszélek, 1956 és 1968 között érte el tetőpontját. Ha okfejtésem helytálló, nincs kizárva, hogy e lázadás egyik tényezője egy félreértés, amelynek eredete a háborús évekre és az azt közvetlenül követő korszakra nyúlik vissza. Nagyobb tömeghatás végett a közép-kelet európai kommunista pártok a jugoszlávok kivételével abban az időben áttértek egy nemzeti demokratikus szóhasználatra és hivatkozási rendszerre, amelyben a proletárdiktatúra szót még csak kiejteni sem volt szabad. Dimitrovtól Rákosiig, Sztálin összes későbbi helytartói azon versenyeztek, hogy melyikük emeli magasabbra a nemzeti hagyományok és a demokratikus haladás zászlaját. Annál erősebb volt aztán a megcsalatlanság érzése a népesség minden rétegében. Talán még az sem véletlen, hogy 1956 és 1968 három nagy megmozdulása éppen azokban az országokban következett be, ahol 1944 és 1948 között Sztálin és a helyi kommunista pártok a legnagyobb *tényleges* engedményeket tették a polgári és szocialista demokrácia alapján álló erőknek. Tény az, hogy az 1956-os magyar forradalomban és az 1968-as cseh eseményekben nyílt követelés volt az 1948-ban elhagyott tradíciókhoz (a koalíciós demokráciához) való visszatérés. A lengyel demokratikus erők még ennél is régebbi hagyományok nevében szálltak harcba.

Az 1956 és 1968 közötti lázadások legfontosabb és legközvetlenebb kiváltó okai a nemzeti sérelmek voltak. Annál figyelemreméltóbb, hogy a szuverénitás, azaz a Szovjetunióval való viszony problémájától szinte elválaszthatatlanul mindhárom nagy nemzeti megmozdulásban megjelent és központi helyet kapott a demokrácia követelése. Figyelemreméltó az is, hogy ez a követelés hasonló módon jelentkezett mindhárom országban. Vagyis hogy ugyanazok a társadalmi rétegek hordozták őket emitt és amott, hogy egyazon célokra irányultak, (habár voltak változatok), hogy ugyanazt az önmegtartóztatást tükrözték. S ha a demokrácia követelése végülis elbukott, ezt nemcsak a közismert történelmi körülmények magyarázzák, hanem néhány olyan belső gátlás is, amely a három mozgalomban közös volt.

Vegyük sorjába ezeket a párhuzamos adottságokat.

a.) A demokráciáért folytatott harcot mindhárom esetben egy «párton belüli» elégedetlenség robbantotta ki. Mielőtt még a nép megmozdult volna, a párton belül léptek fel némelyek azzal az igénnyel, hogy a kommunizmus legyen egy kissé demokratikusabb. Ez történt 1953 és 56 között Varsóban, Budapesten, sőt még Kelet-Németországban is, és ez, 12 évvel később, Csehszlovákiában. Mindjárt hozzáteszem, hogy 1968 óta hasonló mozgások valószínűtlenné váltak Keleteurópában, lévén hogy az oroszok minden intézkedést megtettek, hogy a párton belüli revizionista törekvéseknek elejét vegyék.

b.) Mindhárom esetben az erjedés az értelmiségi körökben kezdődött és onnan terjedt tovább. Ezzel a közismert ténnyel kapcsolatban csupán két megjegyzést szeretnék tenni: az egyik az értelmiség kiváltságos stratégiai helyzétére vonatkozik (bővebb kifejtéstől hadd tekintsek itt el), a másik történelmi jellegű. A szovjet világ nyugati övezeté-

ben mégiscsak fönmaradt egy olyan értelmiségi réteg, amely megőrizte folytonosságát a nemzeti múlttal és képes arra, hogy nem-konformista nézeteket közvetítsen a felnövő nemzedékeknek, sőt hogy ezekkel még a kommunista vezetők egy részét is befolyásolja.

c.) Mindhárom nagy mozgalom fokozatosan radikálódott. Ennek során a demokrácia követelése is egyre messzebbre ment: a párton belüli vita szabadságától eljutott a hatalom megosztásának és ellenőrzésének kevéssé leninista eszméjéig. Az igaz, hogy a többpártrendszer csak egy esetben vált a keleteurópai forradalom hivatalos programjává: 1956 októberében Budapesten. De a kommunista pártmonopólium leépítése benne volt a prágai tavasz logikájában, Lengyelországban pedig két évtized csalódásai után vált a demokratikus ellenzék központi célkitűzésévé.

d.) A gazdasági és szociális intézmények területén a keleteurópai demokratikus mozgalmak mindeddig nagy mérsékletről tettek tanulságot: egyikük sem követelt semmi olyat, ami ne lenne «szocialista». Különösen figyelemreméltó hogy a vállalkozási szabadság egyetlen politikai programban sem jelentkezett (kivéve a kispaszti gazdaság vonatkozásában, ahol azonban a magán-szektor igénye inkább hagyománytiszteletből, mint a szocializmus megkérdőjelezéséből ered). Ritka kivételektől eltekintve, a gazdasági programok két pólus között ingadoztak: a vezetés decentralizálása és az igazi társadalmi tulajdonra való áttérés: valójában mindkét esetben a döntési autonómia megteremtése áll a középpontban.

e.) Habár a reformok ideje nem volt mindenütt olyan szűkre szabva mint Budapesten, a végső mérleg mégiscsak az, hogy a három nagy lázadás egyikének sem sikerült olyan társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális intézményeket létrehoznia, amelyek hatékonyan ellensúlyozhatták volna a párturalmat a szovjet fennhatóság visszaállítása után.

f.) Akár meszire mentek, akár óvatosak voltak, akár harciasan léptek fel, akár békésen, s bárhogyan is «viszonyultak» a szovjet birodalmi érdekekhez, a demokratikus

mozgalmak ugyanarra a sorsra jutottak; a szovjet hatalom egyforma makacssággal és eréllyel lépett fel ellenük (ha a brutalitás mértékében voltak is különbségek.)

III.

A hasonlóságok azonban ezzel nem érnek véget. Ha szemügyre vesszük a demokráciát illető (a c. pont alatt említett) követeléseket, arra az érdekes megállapításra juthatunk, hogy kifejlődésük szakaszonként történt, s hogy ezek a szakaszok szigorú logikai rend szerint követték egymást. Nagy vonalakban négy szakaszt különböztethetünk meg:

1. *Abelső kritika.* Ezt a szakaszt az jellemzi, hogy demokrácia címén a kommunista párt belső működéséről esik szó. A követelések tartalma: nagyobb vitaszabadság, szélesebb pártrétegek bevonása a döntésekbe, a választási procedúrák komolyanvétele, az államtitkok körének leszűkítése, stb. Arról nincsen szó, hogy a döntésbe való beleszólás pártonkívüli rétegekre is kiterjedjen.

2. *A polgárjogok újrafelfedezése.* Ebben a szakaszban már többről van szó: nagyobb szólásszabadságról, (amelyet esetenként gyakorolnak is), olyan sajtóorgánumokról és egyesületekről, amelyek már nincsenek teljesen párt-ellenőrzés alatt (a párt vezetőszerpét azonban még senki sem támadja); a hivatalos ideológiától eltérő eszmevilágok tiszteletbentartásáról (nemzet, vallás, magánélet, öncélú művészet, stb.); sőt még a független igazságszolgáltatás gondolata is felmerül, ha másért nem, hogy az előző korszak törvénysértéseit orvosolják és hogy a fennálló törvényeknek betűszerinti érvényesítését követeljék.

Az első szakaszból a másodikba való átfejlődés nem automatikus. S itt lép be az egyenletbe az értelmiség. Ugyanis arról van szó, hogy a lenini tanok kétértelműségét csak akkor lehet a demokrácia érdekében kihasználni,

ha van a helyszínen egy nem teljesen megfélemlített vagy eltompult értelmiségi réteg, amelynek szakmai vagy szellemi presztízse olyan, hogy a politikai hatalommal egy bizonyos erkölcsi erőt tud szembeszegezni. Szükséges feltétel az is, hogy a nevesebb szellemi emberek közül néhányan - minél többen, annál jobb - nagy személyes bátorságról tegyenek tanuságot, aminek következtében azután kifejlődik közöttük egy bizonyos cinkosság, amely ellensúlyozni képes a hatóságokkal szembeni félelmet és az ezen alapuló lojalitást. Ha mindezek a feltételek együtt vannak, a mozgalom a második szakaszba léphet. S ha a hatalom ellenállása valamilyen okból meggyöngül, a demokrácia követelése rövidesen egy újabb fázishoz érkezik el:

3. *A társadalmi autonómia követelése.* Ebben a szakaszban az az új, hogy mind szélesebb rétegek előbb hallgatólag, azután nyíltan, elvetik a kommunista pártnak azt a Lenintől örökölt igényét, hogy mindenben diktáljon. Az univerzális állam-párt eszméjével és gyakorlataival szemben a társadalom kinyilvánítja az autonóm cselekvésre való jogát. Mármost, ami ennek az autonómiának a tartalmát illeti, a keleteurópai forradalom három nagy történelmi pillanata többféle koncepciót helyezett előtérbe. 1956 óta a lengyelek egyik visszatérő követelése, hogy az állam mellett létezzenek elismert ellenhatalmak, mint például a katolikus egyház. (Könnyen lehet, hogy ez a társadalmi autonómia egyetlen formája, amely többé-kevésbé összeegyeztethető a kommunista párthe gemónia fenntartásával.) Csehszlovákiában az 1968 évi tavaszi ébredés két független társadalmi erő felébresztésére törekedett: a szabad szakszervezetekére és a pártvezetés ellenőrzése alól kivont törvényhozó hataloméra. 1956 őszén, Magyarországon, a szabadon választott munkástanácsok és egyéb forradalmi bizottságok egész egyszerűen birtokukba vették az autonóm cselekvés jogát: több héten át a budapesti Központi Munkástanács egészen komoly riválisa volt a szovjet megszálló erők által hatalomba ültetett kormánynak.

4. *A pluralizmushoz való visszatérés.* A demokratikus perspektívák legeslegvégső határán van egy negyedik szakasz is, amelynek azonban a lázadó közép-keleteurópai társadalmak mindmostanáig csak a kontúrjait tudták felvázolni. E szakasz tartalma egy valóságos politikai pluralizmus volna. Ennek eddig két variánsa jelent meg a kelet európai égbolton: a többpártrendszer, és egy másik képződmény, amelyet korporatista- vagy tanács-demokráciának neveznék. A magyar forradalom legális szakaszának fegyveres letörését megelőző napokban a többpártrendszerhez való visszatérést a közvélemény úgy tekintette mint a demokráciáért való küzdelem betetőzését; politikailag ez a lépés (amelyet Nagy Imre és Kádár János a régi koalíciós pártokkal összhangban hirdetett meg) azzal az óriási előnnyel járt, hogy helyreállította a nemzeti konszenzust.

A korporatista változat feltalálói a jugoszlávok; alkalmazására Magyarországon a forradalom törvényes kormányának megdöntése után történt kísérlet. Szóvivői a munkástanácsok voltak, amelyek a helyileg választott hatalmi szervekben a többpártrendszeren alapuló képvisleti demokráciának hol egy alternatíváját látták, hol meg a kiegészítő intézményét. Egy ilyen korporatista szerkezetű munkásdemokrácia mellett az adott helyzetben az szólt, hogy a jugoszláv szocializmusra hivatkozhatt, s ennek némileg több esélye volt arra, hogy az oroszok elfogadják, mint a többpártrendszernek. Ez a számítás azonban nem vált be, sem Magyarországon sem Lengyelországban, avagy 12 évvel később Csehszlovákiában.

A fentebb vázolt logikai sémával azt az ellenvetést lehetne szembeszegezni, hogy megsérti az események kronológiai rendjét, ugyanis a társadalmi autonómiáért folytatott harcot a pluralista szakasz elé helyezi, holott Magyarországon, mint láttuk, a sorrend az ellenkezője volt. A kronológiának ez a megsértése csak látszólagos. Először is figyelembe kell venni, hogy a magyar forradalom szakaszai villámgyorsan követték egymást. Másodszor, mint már mondtam, a munkástanácsok felleptének

volt némi utóvédharc-jellege (elvégre is a forradalom csúcspontja november 4-e előtt volt.) De ettől eltekintve is a szovjet uralom fantasztikus ellenállóképessége elkerülhetetlenné teszi a meghátrálásokat és az újrakezdéseket Közép- és Keleteurópában. Így például a szovjet normákhoz visszakényszerített Csehszlovákiában a Charta 77 váratlan újrafelvétele a második fázisnak, az 1975 és 1977 közötti lengyel ellenzéki mozgalom pedig újabb példája annak, hogyan csap át a második szakasz a harmadikba.

IV.

Most pedig szóljunk néhány szót a demokratikus mozgalmak gyengéségeiről, vagy pontosabban szólva eszmei tisztázatlanságairól.

(i) A nyugateurópai baloldal körében van egy visszatérő illúzió, mégpedig az, hogy a közép-keleteurópai demokratikus mozgalmak a demokrácia új formáit kísérletezték ki. A történelmi tények azonban nem igazolják ezt a tételt. Az igazság az, hogy a fentebb elemzett mozgalmak első fázisukban alig szabadultak meg a lenini normáktól, további fázisaikban pedig olyan dolgokat követeltek, amelyek az u.n. polgári demokráciákban bevett jogok és intézmények. Tulajdonképpen még a helyi szakmai és gazdasági érdekek közvetlen képviselője sem igazán új eszme: ilyen képviselői szervek számos nyugati országban léteznek a parlamenti demokrácián belül vagy azzal párhuzamosan. Igaz viszont, hogy a munkástanácsok mozgalma ismét felszínre hozott egy nagyon régi munkástörekvést: azt, hogy a kétkezi dolgozóknak legyen egy közvetlen - azaz a politikai apparátusokat megkerülő - képviselője a hatalomban. Kétségtelen, hogy a jelenkor politikai rendszerei még nem hoztak megnyugtató megoldást erre az igényre; így pl. Franciaországban az üzemi bizottsági és egyéb szakmai természetű választásokat általában a szakszervezeti apparátusok dominálják.

(ii) Azokban a ritka esetekben, amikor a keleteurópai demokrácia harcosai egyáltalában eljutottak az új politikai intézmények kialakításának kérdéséhez, álláspontjuk sokszor bizonytalan volt. Mentségükre szóljon, hogy egy olyan kíméletlen ellenféllel szemben mint a szovjet vezetés a habozás márcsak taktikai okokból is elkerülhetetlen. A teljes igazság azonban az, hogy a habozásnak van egy ideológiai tényezője is: senki sem egészen bizonyos abban, hogy melyik utat kell szeretni: a képviselői demokráciát, (amelynek polgári, és ennél fogva kissé elavult hangzása van.) vagy a szocialista haladás erényeivel felruházott közvetlen demokráciát. Az események sodrában a magyar forradalom erői egymás után mind a kettőt választották, de talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a budapesti Központi Munkástanács vezetői több ízben nyomatékosan sikraszálltak egy olyan kormányzat mellett, amelynek alapját szabad politikai választások képeznék.

(iii) Következésképpen ha egyrészt minden okunk megvan arra, hogy aláhúzzuk a közép-keleteurópai térség népeinek a demokrácia iránti igényét, semmi sem jogosít fel arra, hogy ennek az igénynek a szószólóiban a demokrácia valamilyen különösen haladó formájának harcosait lássuk. Ellenkezőleg, elszigeteltségüknél és sokrétű elnyomatottságuknál fogva inkább el vannak maradva a nyugati demokratikus gondolkodás fejlődése mögött. Sajnos korántsem előörsei valamilyen soha nem volt szocialista demokráciának, egész egyszerűen keresik azokat a formulákat, amelyek lehetővé tennék, hogy akár csak részlegesen is, visszatérjenek a demokráciához a szó legközönségesebb értelmében.

(iv) Utoljára említem a leninizmussal kapcsolatos ideológiai gátlásokat. A demokrácia hívei Keleteurópában természetesen tisztában vannak a szocialista szólamok valódi értékével, de bizonyos mértékben foglyai is ezeknek a szólamoknak. A dolognak az a veleje, hogy a szocialista eszmerendszer tagadja a magánérdek létjogosultságát: ezzel aztán halálos sebet ejt a társadalmi autonómia legitimitásán (ugyanis az autonómia lényege ép-

pen az, hogy különbözik a közérdektől). A csapdát, amelyben a keleteurópai demokrácia a leninizmus feltalálása óta vergődik, úgy hívják hogy *haladás*. Egy demokrata márcsak azért is haladónak tekinti magát, hogy hivatalos párt-ellenfelén felülkerekedjék (ki akar manapság *reakciós* oldalról vitázni?). Ugyanakkor a demokrácia logikája azt követeli tőle, hogy az állam mindenhatósága ellen óvást emeljen és annak olyan fellazítását javasolja, amely a társadalom különböző csoportjainak autonómiáját lehetővé teszi. Csakhogy mind a gazdasági kezdeményezésnek mind a kis csoportok szabad társulásának az a sajnálatos fogyatékosága van, hogy «nem olyan haladó» mint az államszocializmus, amely az oszthatatlan közérdekkel való ismert szoros kapcsolatai révén a legesleghaladóbb. Ez a demokratikus mozgások ideológiai bukatója: szinte akaratán kívül, pusztán logikai kényszerűségből, a demokrácia hívei abban a helyzetben találják magukat, hogy nemcsak a kommunista diktatúrával kerülnek szembe, hanem a szocializmus ideológiai alapjaival is. Erre pedig nincsenek felkészülve.

V.

A közép-keleteurópai népek egyelőre nincsenek tehát abban a helyzetben, hogy megszabaduljanak a 'szovjet kommunizmustól. A helyzetnek ezt az adottságát tekintve véve érdekesnek tűnik megfordítani a problémát s néhány szót szólni nem annyira a demokrácia lehetőségeiről mint inkább arról, hogy vannak-e esélyek a kommunista politikai rendszer demokratikusabbá válására. A fentebb javasolt tipológiára visszatérve a kérdés pontosabban megfogalmazva így hangzik: kifuthat-e az első szakasz valami másra mint a kettőtől a négyesig terjedő szakaszok dinamikájára. Vagy beszéljünk történelmi nyelven s nézzük a dolgot a reformra törekvő kommu-

nista államférfiak (egy Nagy Imre, egy Dubcek) helyzetéből kiindulva. A kérdés ebben az esetben az, hogy kedvezőbb körülmények esetén az említett államférfiak kialakíthattak volna-e egyfajta részvételi demokráciát a kommunista párthegemónia keretein belül. (Nagy Imre esetében természetesen ezúttal az 1953-54-es kormányzati korszakra kell gondolnunk.)

Feleljünk előbb a tények megvilágításában. Ehhez csak az kell, hogy Nagy Imre képletébe az 1956 utáni Gomulka-t helyettesítsük be, Dubcekébe pedig a 60-as évek Kádár Jánosát. Ez aztán lehetőséget nyit arra, hogy egy *in vivo* kísérlet fényében tanulmányozzuk a reformszándékok sorsát. A behelyettesítés azzal az előnnyel is jár, hogy nem kell egy fiktív történelmi helyzetet konstruálnunk, s abban a szovjet vezetőknek egy olyan türelmességét, amelynek hiánya problémánknak éppen kiinduló adottsága.

Mármost, ha így vetjük fel a kérdést, a válasz szinte magától adódik. Gomulka valószínűleg véghezvitte azt amire az 1956-os sorsfordulat előtti Nagy Imre elméletileg képes volt. Kádár János pedig ösztönösen kitapogatta és ezzel megvilágította azokat a határokat, amelyeket Dubceknek soha nem lett volna szabad átlépnie, s amelyeket valószínűleg nem is lépett volna át, ha benne élt volna a magyarság 1956-os tragédiája vagy pedig az 1968 utáni Csehszlovákiáé. Lengyelország és Magyarország mindenképpen két tanulságos példa: az első azért, mert utóbbi húsz esztendejének történetével megmutatja meddig juthat el egy kommunista rendszer az *instabilitásban*, míg a második épp ellenkezőleg azt mutatja, milyen mértékű türelem egyeztethető össze a *stabilitással*. Lebilincselően érdekes ez a kontraszt, lévén hogy az egyéni szabadságok körülbelül ugyanazon a szinten állnak mind a két országban; csak éppen Lengyelországban ez a helyzet annak köszönhető hogy a rendszer állandóan a felfordulás szélén áll, míg Magyarországon a párt-diktatúrát semmilyen számottevő kihívás nem veszélyezteti. Másképpen szólva: a Kádár-rendszer eleven illusztrációja annak az elméleti lehetőségnek, hogy a párturalom egy jó

adag türelmet tanúsítson az elveitől különböző értékek iránt, hogy megtűrjön egy bizonyos mértékű szólásszabadságot, hogy ráterjen a szakértők, sőt alkalmanként a szélesebb közvélemény meghallgatásának gyakorlatára is, anélkül azonban, hogy veszélybe kerüljön a leninista párt hegemonikus uralma. Természetesen ahhoz, hogy ez az elméleti lehetőség megvalósulhasson, kellett egy katalizma, amelyből mindkét fél - a hatalom és a nép - levonta a tanulságokat az önmérséklet irányában. Az 1956-os lázadásból a párthatalom megtanulta, melyek azok a láthatatlan határok, amelyekén túlmenni életveszélyes. A nép pedig megértette, hogy a szovjet birodalmi főhatóság tartósan berendezkedett az országban. Tudomásul véve, hogy ezt a külhatalmat nem lehet kiebrudalni, a magyar nép ösztönösen hozzáidomult a játékszabályokhoz, attól kezdve, hogy úgy érezte, hogy e szabályokat egy bizonyos jóindulattal kínálják neki. Így alakult ki végülis az a helyzet, hogy a magyarság a Kádár-kormányzatban inkább közvetítő mint elnyomó hatalmat lát.

A gyakorlat által szolgáltatott válasz tehát az előbbieken feltett kérdésre ugyanolyan kétértelmű mint a demokrácia lenini felfogása. Elfogadhat-e a kommunista hatalom bizonyos korrekciókat a türelem és a népakarat nagyobb befolyásának irányában? Igen, ha erre rákényszeríti a tömegnyomás vagy a lázadástól való félelem. Igen, de természetesen csak a lengyel és a magyar példa által megvont határokon belül. E határookban a legfontosabb, hogy a párturalom érinthetetlen; ez az adottság elvileg változtathatatlan, gyakorlatilag azonban módosítható abban a mértékben, amennyiben a mérkőző felek pszichológiája erre lehetőséget ad. Ahhoz pedig, hogy a párt-diktatúra a lehetőségek legtávolabbi határáig menjen el az engedményekben, két feltételnek kell *egvidejűleg* teljesülnie: a közvéleménynek a határok szélesítése irányában kell nyomást gyakorolnia, a kormányzatnak pedig bizonyos érzékenységet kell tanúsítania a népakarat megnyilvánulásai iránt. A kölcsönös engedményeknek ebben a játékában mindig fenyeget a válság kirobbanása, t.i. a polgárjogok szélesebbkörű gyakorlása (második szakasz)

még ha mérséklettel történik is. elindíthat egy olyan folyamatot, mely a rendszert szakadással fenyegeti (3-as és 4-es szakasz).

Ebben az értelemben osztom Kolakowskinak azt a nézetét, hogy a pártonbelüli revizionizmus félreértésen alapul, és hogy van benne egy nagy adag illúzió. Ne áltassuk magunkat se azzal, hogy a párthegemónia alkú tárgyát képezheti, se azzal hogy a szabadság dinamikája úgy is fejlődhet, hogy ezt a hegemóniát érintetlenül hagyja. E pesszimista realizmust azonban két fenntartással enyhítem. Az egyik, hogy néha lehet tartósan is «félreértésben» élni. Másodszor: ha igaz is az, hogy *normális* körülmények között a polgárjogok dinamikája szakadáshoz vezet a kommunista legitimitással, s ennél fogva elnyomó intézkedéseket vált ki, éppen bizonyos kataklizmák után kialakulhat olyan *rendkívüli* helyzet is, amelyben a kölcsönös engedmények szelleme ideiglenes egyensúlyt teremt. Ez az egyensúly persze csak addig marad fenn, amíg mindkét fél számol a másik erejével. Különösen a társadalomnak nehéz elhatárolnia magát az államtól és ugyanakkor mértékletesnek maradnia. De 30 évi szovjet uralom után Közép-Kelet-Európa népei szinte kénytelenek megelégedni az önbizalom szerényebb formáival.

E ponthoz érkezve még egy utolsó kérdéssel találjuk magunkat szemben. Miért ragaszkodnak a kommunista pártok olyan makacsul az osztatlan hatalomhoz? Miért nem demokratikusak? (Magától értetődik, hogy a demokratikus szót itt nem az egyenlőség, hanem a szabadságjogok értelmében használom.)

Pusztán történelmi okokra hivatkozva nem kapunk kielégítő választ. Természetesen nem szabad elhanyagolni a hagyományos orosz despotizmus örökségét, a kisebbségi forradalomból - sőt államcsínyből - eredő nehézségeket, a polgárháború nyomait, stb.: csak hogy mindez nem magyarázza meg igazán a kommunista rendszer kitartó ellenállását mindennemű hatalommegosztással szemben. Nyilvánvaló, hogy ez az állandóság valamilyen belső logikával függ össze. Minden jel szerint a leniniz-

mus történelemszemlélete - forradalmi hivatástudata - az, amely nem fér össze a demokrácia logikájával.

Tulajdonképpen mi a demokrácia? Egész egyszerűen egy olyan kormányzati rendszer, amelyben a közügyek irányítása egy újra és újra megújítható megegyezés alapján történik, melynek szerződő felei a közösség különböző csoportjai vagy egyedei. Világos, hogy egy ilyen kormányzati rendszerben a társadalom fejlődési iránya nyitva áll. (Erre utalt Karl Popper az «open society» fogalmával.)

A demokráciának ez a meghatározása nyomban világot vet a lenini hatalomkoncentráció eszmei okaira. A leninizmusnak kész elképzelése van a jövőről s ennél fogva hallani sem akar egy olyan megegyezéses procedúráról, amely ráadásul megújítandó is. A leninista történelmi hivatástudat szemszögéből nézve úgy a hatalom megosztása mint a célok szerződéses, azaz engedményes, kijelölése merő képtelenség. A leninizmus, amely a «történelmi szükségszerűség» és a «dolgozók egyetemes osztályérdeke» egyedüli letéteményesének tekinti magát, a demokráciában a legjobb esetben hiú játékot és fölösleges tévelygést lát, de többnyire ennél messzebbmenően: engedményt az ellenséges, a történelmet visszahúzó erőknek. Ebből következik, hogy a leninizmus tanítványai a hatalom megragadása után már igazában semmiről sem akarnak alkudni és minden spontán tendenciában - az ellenzéki törekvésekről nem is beszélve - ellenforradalmi tényezőt látnak, amely «objektive» csakis hátráltathatja a kommunizmus felé való haladást.

A demokratikus kommunizmus ezért fából vaskarika, legalábbis az elmélet síkján. (A gyakorlatban, mint láttuk, kompromisszumok lehetségesek.) A fogalom ugyanis egy olyan kommunista tudatot föltételez, amely nem merevítette mozdulatlaná a jövőt, vagyis amely e jövőtől nem várja, hogy az a konkrét népakarattal szemben a «tudományos szocializmus» jóslatait igazolja. A baj csak az, hogy annak a kommunizmusnak már van egy neve: úgy hívják, hogy szociáldemokrácia. 1917 óta számtalan

kommunista - egyén vagy csoport, olykor egyenesen egy egész párt - fejében fordult meg a demokratikus módszerekhez való visszatérés gondolata. Előbb-utóbb mindegyikről kiderült, hogy nem tartoznak a «történelem hű meghallóinak» leninista közösségébe.